

Beszélgetés Kós Károlyról Benkő Samuval

[2014. március]

Nekem 1983-ból kelteződik az utolsó „személyes” emlékem Kós Károlyval kapcsolatban. Tanárként, Marosvásárhelyen, egy óriási tablót állítottam össze a legjelentősebb magyar írók fényképeiből a tantermünk falára. Hamarosan jött az utasítás a pártbizottságtól: Kós Károly képét el kell tüntetni, fejvesztés terhe mellett! Lehet ma már pontosan tudni, mi volt az oka ennek a hadjáratnak? Kós Károly nem volt véres szájú irredenta, revizionista, nacionalista...

Ha ezzel kezdjük a beszélgetést, azt kell mondanom: egyszerűen személyes indoka volt a Kós Károly elleni hajsának, amit egy olyan ember indított, aki sokkal inkább hálával tartozott volna az üldözőjtjének. Raul Șorban kezdeményezte, aki maga is művészkedő ember volt. Miután megalakult a Barabás Miklós Céh, a harmincas években azt kérte, hogy őt is vegyék fel a tagjaik közé. Kós Károly azt válaszolta neki: – Miért kérsz te felvételt a mi társaságunkba? Csináljátok meg ti, románok a magatok egyesületét, az volna a normális. – Így állt bosszút aztán, az író halála után... Șorban egyébként bizalmi embere volt Bánffy Miklósnak. Amikor a magyar miniszterelnök, Kállay Bukarestbe küldte Bánffyt, próbáljon meg kapcsolatot teremteni Maniuval a háborúból való közös kilépés ügyében, ő éppen ezt az embert, Șorbant vitte magával... És amikor a nyolcvanas években elindult az a hajsza, a filozófus Gáll Ernő, a Korunk szerkesztője megszólította Raul Șorbant, és két dolgot kérdezett tőle. – Mondd, miért támadod Kós Károly emlékét? A másik: – Mondd meg őszintén, mi történt azon a nevezetes találkozáson Bánffy és Maniu között? – Ő tagadta, hogy bármit is tudna az eseményről; azt állította, hogy nagyon fáradt volt, beszélgetés közben elaludt, és semmire sem emlékszik. A történelmi tényállás szerint a terv azért hiúsult meg, mert Maniu külön úton érdeklődött Benešnél, miként vélekednek az angolszászok a magyarok tapogatózásáról, egy esetleges magyar–román közös akció lehetőségéről. Beneš azt tanácsolta: addig nem szabad szóba állni a magyarokkal, amíg vissza nem vonulnak a trianoni határok mögé. Nem nehéz elképzelni, milyen erőpozícióból tárgyalhat egy magyar miniszterelnök, ha előbb kivonul Észak-Erdélyből, Kassáról. Lehetetlenség, de ez volt a kisantant-politika, ehhez tartotta magát Maniu, ezért nem jöhetett létre a megegyezés. És mindezt tudhatta Raul Șorban, aki aztán az aranykorszak második számú vezetőjének, a káderpolitika mindenható asszonyának, Elena Ceaușescunak a kegyeibe férközött. Elmagyarázta neki, hogy élt itt egy író, aki esküdt ellensége a románságnak, a magyarok viszont nagy tisztelettel ápolják az emlékét, sőt, még mindig újra kiadják az írásait. Ilyen egyszerű, személyes bosszú miatt indult a hajsza.

A hetvenes évek elején, mint elődeinkre és példaképeinkre figyelő diákok, azt tapasztaltuk: a kulturális életben nem jelenik meg, és – a hiteles információk teljes hiányában – olyan suttyogó hírek terjedtek, miszerint büntetés terhével a feje fölött egyetlen sort sem publikálhat, egy kényelmetlen panellakásba kényszerítették...

Valóságos közéleti szereplése az első román parlament megalakulása után véget ért. Kolozsvár nemzetgyűlési képviselőjének 1946-ban a románok Petru Grozát és Vasile Lucát választották meg, a magyarok az ún. egyenlőségjellel szavazva (ez volt a Népi Szövetség választási jele) Kós Károlyt és azt a Nagy Tibort, aki a Horthy-időszakban ügyész volt, és akinek a nevéhez fűződik a bírtonre ítélt kommunisták szabadon bocsátása. Kós ezután visszavonult sztánai tanyájára, majd nemsokára őt is elérte a mezőgazdaság radikális szocialista átalakítása, és kuláknak nyilvánították.

Ez is olyan adalék, amelyről alig tudunk valamit. Hiszen az önéletrajza szerint ebben az időszakban éppenséggel a Kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola tanára, sőt dékánja.

Arra nem emlékszem, hogy dékán volt-e. Az életrajzát én rendeztem sajtó alá, de minden részletre nem emlékezhetem. Mezőgazdasági építészetet tanított, könyvet is írt erről a témáról.¹ Amikor azon morfondíroztam, miről kellene beszélnem Kós Károly kapcsán, arra gondoltam: a Kós Károly-jelenségből engem mindig maga a személyiség ragadott meg legjobban, tehát az egyéniségéről szeretnék szólni. Arról az egyéniségről, amely engem tulajdonképpen középiskolás koromtól kezdve magával ragadott. 1942-ben kerültem Kolozsvárra, és ott láttam a Belső-közép utcán gyakran végighajtani egy kétkerekű kocsit. Megkérdeztem egy ízben az osztálytársamat, nem tudja, ki az a barna köpenyes úr, aki olyan szép tartással hajtja a lovát? Az osztálytársam megrovólag válaszolt: – Hát nem ismered meg? Hiszen ő Kós Károly. – Ő kalotaszegi volt, s egy kalotaszegi gyerekeknek ezt illett tudnia. Én a Nyáradmentéről, illetőleg a marosvásárhelyi kollégiumból érkeztem Kolozsvárra, ezért nem tudhattam. Viszont ismertem már a Varju nemzetség című regényét, tehát kapiskáltam, kiről van szó. A Belső-közép utcának sok neve volt azóta, most sem tudom az éppen aktuális nevét, mert bennem úgy maradt meg: ott hajtotta Kós Károly rendszeresen a kétkerekűjét a Fötér felé, az Erdélyi Helikon meg a Szépmíves Céh szerkesztőségéhez. Voltaképpen aztán 1945-ben ismertem meg, amikor már a Móricz Zsigmond Kollégium tagja voltam.

A Mátyás-házban?

Igen, Mátyás király szülőházában. Nekem jutott az a megtisztelő szerep, hogy átvegyem a Szépmíves Céh raktárát. A kommunisták birtokba vették, és pártszékházzá alakították azt a bankházat, amelynek emeletén voltak a Szépmíves Céh irodái, az alagsorban pedig a raktára. Ott mi, diákok átvettük, s én fuvaroztam a könyveket a különböző könyvkereskedésekbe. Emlékszem, akkor még létezett a Petri-féle könyvkereskedés, Helikon néven; a Fötéren, a rendőrség mellett álló Szatmári és Pupán is igényelt példányokat, de még Marosvásárhelyre is szállítottam a lerakatból. Úgy emlékszem, Tamási színjátékai és Bánffy Erdély-trilógiájának fellelhető kötetei voltak a legkelendőbbek.

Szóval, a magam részéről legszívesebben arról szólnék, amiről valószínűleg senki nem fog előadást tartani a Kós Károly-konferencián. Az egyéniségéről, amit szerintem az ízlése alapozott meg. Jól ismert a rendkívül sokoldalú tevékenysége, de ebben a sokoldalúságban meghatározó a művész volt. Művész volt elsősorban építészként, művész volt íróként, de még közéleti emberként is művész volt. Nem beszélve arról, hogy művész volt grafikusként. Már a Kolozsvári Református Kollégiumban megkedvelte a rajzolást. Elmesélte, hogy a tankönyveinek a lapszéleit rajzokkal tűzdelte tele. Akkoriban (de még az én gimnazista éveimben is) az volt a szokás, hogy a felsőbb osztályba lépő diákok eladták a tankönyveiket az utánuk következőknek; a Kós Károly könyveiért tülekedtek az igénylők, a szép rajzok miatt.

Azt hiszem, a művészegetyéniség gondolatához kapcsolódik az a kérdés, amelyet Ön 1978-ban megjelent beszélgetőkönnyvének tanúsága szerint feltett Kós Károlynak. Jelesül: miként lehetséges, hogy egy nyilvánvalóan városi kötődésű ember egyszer csak földművelésre adja a fejét? A válasza valahogy így hangzott: „Én mindig értelmiségi életformát éltem.” Vagyis személyiségében a művész egy ilyen komplex jelentésű értelmiségi attitűddel társult?

Mi több, a szép előhívásának tekintette a mezőgazdasági munkát is. Egyszer azt mondta nekem: – Te, tudod, hogy milyen gyönyörűség volt végignézni egy szépen felszántott földdarabon vagy egy szép termésen? Számára tehát a szépségnek a feltárása volt meghatározó. Ma triviálisan hangzik, ha a művészi alkotásban akár az alkotó, akár a művelző a szépséget keresi, mert a divatkövetés, a meghökkentés a legfontosabb. Ő még a régi esztétikai normák értelmében firtatta a szépség lényegét, és a szép megvalósítását tekintette a művészi teljesítmény fő céljának. Ezért állítom én, hogy szép-író volt, de szép-építész is volt. Ezzel a szándékkal tanulmányozta végig valamennyi történelmi korszak építészeti stílusát. Kedvence a román kor volt, de egyik jelentős megvalósítója a maga idejében új stílusnak, a szecesszióknak is.

Keveset tudunk arról, ápolit-e kapcsolatot például a Gödöllői Művésztelep szecessziós alkotóival. Azt tudom, hogy azok példaképei, Ruskin, Morris, Ashbee őt is foglalkoztatták, ez utóbbi céh alapításáról dolgozatot is írt (Guild of Handicraft, 1923). Lehetséges hát, hogy van valami összefüggés a szecesszió művészetszemlélete meg az Erdélyi Szépművéses CÉH megalapítása, elnevezése között? Indulásakor mindenképpen a szecesszió hatása alatt állhatott.

Nem. Ő mindvégig azt firtatta, miképpen lehet a nagy építészeti hagyományokra támaszkodva létrehozni a korszerű magyar művészetet. Amit a költészetben Ady Endre, a prózairodalomban Móricz Zsigmond, a zenében Kodály és Bartók teremtett, pontosan annak a szemléleti megfelelőjét kereste az építészetben, és úgy találta, hogy a román kor tanulságait meg a magyar népi építészet formanyelvét, építőanyagát szükséges összehangolni. Ezért olyannyira fontos számára a kő meg a fa. Nagy tisztelője például Lechner Ödönnek, amit megvalósított, azt nagy teljesítménynek tartja, de úgy véli, hogy egészében nagy tévedés is. Mert az volt a felfogása, hogy az új magyar építészet és képzőművészet a keleti ornamentika látomásából kell fölfrissülni, átalakulni; csak rá kell nézni az Iparművészeti Múzeumra. Már az egyetemi éveit alatt a román kor tanulmányozását tartotta a legfontosabbnak, ezt egészítette ki az a nagy élményanyag, amire erdélyi székérútjai során tett szert, barátja, Zrumecky Dezső társaságában. Különösen két tájegységet kápráztatta el, Kalotaszeg és a Székelyföld. Hogy az erdélyi népművészetet tanulmányozhassa, kapott egy minisztériumi ösztöndíjat Lippich Elektől, amit ő aztán azzal hálált meg, hogy úti beszámolóját egy kis kézírásos, illusztrált könyv formájában készítette el. Valamikor a hetvenes években egy interjúban írtam erről az egyetlen példányban készült könyvecskéről, innen szereztek róla tudomást a kutatók, és az a csoda történt, hogy valaki éppen abban az időszakban megjelent vele az OSZK-ban. Ott azonnal felismerték a jelentőségét, megvásárolták, és felvették velem a kapcsolatot. Én csak azt kértem, fényképezzék le, a filmet juttassák el hozzám. Én aztán felnagyítottam, és el lehet képzelni, milyen boldog volt Kós Károly, amikor meglátta, hogy létezik még az első, egyetlen példányban készült könyvecskéje.

Tehát ez nem azonos a menyasszonyának ajándékozott, ismertebb kézíratos balladás könyvvel?

Nem, az a második ilyen alkotása volt, és kizárólag a jövődöbelije számára írta, rajzolta. Az elsőnek Erdélyország népének építése volt a címe. Később megnéztem a Széchényi Könyvtárban: az is ilyen himzett fodorvászomban van kötve. Lippich, a patronálója is igencsak meghatódott, amikor kézhez vette. Sok évig leveleztek is, de sajnos ez az anyag is elpusztult, amikor a sztánai házat kirabolták.

Kéziratokról lévén szó: Ön említi az egyik írásában, hogy megtalálta a Kolozsvári testvérekről szóló regény kéziratait.

Igen, azt sikerült megmentenie Kós Károlynak. Nagyon régen kezdett hozzá, mégis tulajdonképpen utolsó műve, mert halála percéig foglalkozott vele. Valamikor Sütő Andrásnak számolt be egy levélben arról, hogy halad a regény írásával. Abban is használ egy építészeti hasonlatot: az épület kész, a falak állnak, már csak az ajtó, ablak, a berendezés van hátra, és teljesen elkészül a mű.

Önnek volt alkalma végigolvasni a teljes anyagot?

Amikor az életrajzát rendeztem sajtó alá, fia, Kós András, a kiváló szobrászművész (aki sajnos két éve meghalt) rendelkezésemre bocsátotta a kézíratos hagyatékot. Akkor láttam, hogy ott áll még egy óriási halmaz, a regény lapjai, jegyzetei. Átlapozván, azt tanácsoltam: ehhez kellene találni egy fiatal irodalmárt, akinek nem kell takarékoskodnia az idővel s energiával, és például egy doktori disszertáció keretei között rendezni az anyagot.

Tudomása szerint foglalkozik valaki ezzel a különleges feladattal?

Nem tudom. Emlékezetem szerint Kós Károly csupán egyszer közölt belőle részletet. Az önletrajz sajtó alá rendezése kapcsán nekem egy másik dolog kötötte le a figyelmemet. Beszéltem a szépségideájról. Számára azonban, lévén nem pusztán művész, de precíz mérnök is, a szépség a pontosság fogalmával társult. Magának az írás aktusának a pontosságáról van szó. Többféle megtestesülése ismerhető fel az írásműveinek. Először, mert nagyon takarékos ember volt, ócska papírokra, régi levelek tiszta oldalára vagy akár dohánypakoló anyagra írt, mégpedig ceruzával. Csakhogy mindig volt kiváló minőségű papírja, azután tehát ezeket vette elő, és a saját kezűleg metszett tollaival másolta át a szöveget. Kizárólag ilyen nádból faragott tollakkal írta le a végső, kalligrafikus változatot, melyeknek saját kezűleg alakította ki a hegyét. Azt hiszem, redisznek hívták az ilyen típusú tollhegyet.

Ilyen valódi nádtollal írta például már a híres balladás könyvét is?

Nem, a balladás könyvet még tuskihúzóval írta, nyomtatott betűkkel, de például a Régi Kalotaszeg már a nádtollas módszerrel. Elmondta nekem, számára a szép fogalma annak során alakult ki, hogy a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárban a régi könyveket kézbe foghatta, lapozgatta. A kódexek írásformáit tanulmányozta, végül pedig Ráskai Lea 16. századi írása tetszett meg leginkább. Ezt hosszasan gyakorolta, annyira magáévá tette, hogy még a mindennapi kézírását is ennek hatására formálta át...

Ismeri az utolsó Kós Károlyról szóló könyvemet?

Nem jutottam hozzá.

Kiadtam a szerelmesleveleit: Ida könyve, Kós Károly levelei. Az MMA könyvtárának ajándékoztam egy példányt, ott megtalálhatja... Ebben közzétettem a kutatásaim eredményét, a kézírása változásának az alakulási ívét. A lánya volt szíves rendelkezésemre bocsátani a leveleit, a menyasszonyához meg a Konstantinápolyból írottakat, ezeket időrendbe állítva meg tudtam állapítani azt a fejlődési, átalakulási folyamatot, ahogyan létrejött ez a végső, a kódexekre emlékeztető írásmódja. Ez lett a hétköznapi írása, még az aláírása is. Nem kell hozzá egyéb, csupán az egyszerű, Erdélyben termő nád, amit ő késsel megfaragott. Nádtollal írta a regényeit, a hivatalos és magánleveleit. Nemrégien elküldte nekem egy Illyés Gyulának címzett levelét a költő lánya, melyben köszönetet mond Az országépítőt méltató, Nyugatban megjelent kritikájáért: ugyanez a kódexeket idéző betűtípus. A nyomdászok különösen szerették az ő tintával írt kéziratait. Az akkori írógéppel írt szövegek elmosódtak, összefolytak, néhol olvashatatlanná váltak, szenvedtek azokkal a nyomdászok. Bizonyára ez a megbízható pontossága is hozzájárult, hogy annyira kedvelték a nyomdászok, hogy olyan jó viszonyban volt építésszel, kárpitossal is, mindenkivel az iparosvilágban.

A kéz a személyiség kívülről látható vallomása is. Milyen keze volt egy ilyen rendkívüli egyéniségnek, aki egyik órában kaszált, fát vágott, nehéz fizikai munkát végzett, a másikon könnyű, finom mozdulatokat igénylő kalligráfiával foglalatzkodott?

Semmi különös. Férfias keze volt. Megnézhető ma is, mert van olyan fotográfia, melyen látható a keze. Még olyan is, amelyen vakarózik...

Bizonyos értelemben Kós Károly a transzszilvanizmus ideológiájának szellemi atyja. Legalábbis az én tudatomban Kós Károly neve és a transzszilvanizmus fogalma elválaszthatatlan egymástól.

Nem akarom megkerülni a kijelentésében megbúvó kérdést, de tekintettel arra, hogy ez a téma kötetnyi terjedelmet és sokoldalú megközelítést igényelne, nem ajánlatos most túl mélyen belebonyolódunk. Egyébként véleményem szerint a transzszilvanizmus Kós Károly számára elsősorban építészeti élmény.

Számomra az a meghatározó élmény, hogy mégiscsak ő tette közzé az első felhívást Erdély elvesztése után, a Kiáltó szót: kimozdítani az erdélyi magyarságot kétségbeejtő passzivitásából.

Az egy természetszerű fejlemény az ő gondolatvilágában, ami az 1920 utáni helyzet elemzéséből logikusan következett. Megállapítja, hogy akik elmentek: elmentek; de akik itt maradnak, azoknak munkálkodniuk kell, szervezni kell az építőmunkát, újratemteni mindazt, ami eltűnt. Nincs Nagy-Magyarország? Nagy-Magyarország nélkül kell az erdélyi magyarságnak megteremtenie azokat a feltételeket, amelyek közepette élni lehet.

Végül is ebből a felfogásból bontakozott ki a transzszilvanizmus gondolatköre...

Sok előzménye van ennek, amihez az élményanyagot az említett korábbi szekeres barangolások, a sokszínű erdélyi népi építészet ismerete szolgáltatta. Az ő erdélyisége elsősorban Kalotaszeget jelenti. Pajtásai Kolozsváron a református kollégiumban szinte mindannyian falusi, kalotaszegi fiúk, általuk ismeri meg a teljes régiót, sokat kirándulnak a havasokban. Jövendő családja is minden szállal ehhez a tájegységhez köti; osztálytársának, Balázs Baláznak a húgát, Idát, a türei református papnak a lányát veszi feleségül. Olyannyira értékesnek tartja ennek a vidéknek a népi építészetét, hogy amikor a türei románok új templomot építenek, megvásárolja a régi fatemplomukat, amelyet egyébként ugyancsak magyar mesteremberek készítettek, hogy azt Sztánán helyezze el. (A bukarestiek azonban elővásárlási joggal rendelkeznek, és elviszik a fővárosi etnográfiai múzeumba.) Tehát nemcsak a magyarok, de a románok építészeti hagyományait is kiválóan ismerte. Alaposan megismerte a mócok világát, ők ott élnek Kalotaszeg közvetlen szomszédságában. Terveket készített az ottani gazdasági élet fellendítésére, templomot épített nekik is. Amikor a kolozsvári nagy román templom tervezésére pályázatot hirdetnek, és ő is jelentkezik, magyar embert természetesen nem jutalmazhatnak első díjjal, de a második helyezést az övé. Az ő terve nem a Curtea de Argeș-i modern templomot tekinti mintának, amely tulajdonképpen valamiféle reneszánszba elhajló bizantín hagyományt képvisel, hanem az eredeti, régi bizánci stílust; ezt ő tökéletesen ismerte konstantinápolyi tanulmányai nyomán. Kifejezetten ebben a modorban építette Kalotaszegen a fejrődi román templomot.

Görögkeleti románok számára építette?

Dehogy. Görög katolikusoknak. Nagyon jó kapcsolatokat ápolta a görög katolikusokkal. Mert Erdélyben mindenütt, Kalotaszegen is szép számmal éltek görög katolikusok, ők képviselték az igazi erdélyi román civilizációt és műveltséget. Ez is egy nagy tragédia: azzal a törekvéssel, hogy felszámolják a görög katolikus vallást, gyakorlatilag eltüntették a román polgárságot.

Ő tehát a tragikusan megváltozott, beszűkült lehetőségek között is a maradást és az újjáépítés felelősségét vállalta, miközben Pesten siker, építészeti karrier, főiskolai tanszék várta. Hasonlóan gondolkodott Kuncz Aladár és Bánffy Miklós, akik ugyancsak magyarországi karriert adtak fel azzal, hogy visszatértek Erdélybe. De megtörtént az ellenkezője is. Makkai Sándor mint főpásztor, magára hagyta a nyáját. Volt erről véleménye Kós Károlynak? Nem találtam nyomát annak, hogy beleszólt volna az erről szóló Nem lehet vitába.

Természetesen volt erről véleménye, mert autonóm gondolkodású személyiség volt. Éppen ezért elsősorban a maga számára kijelölt működési keretekre figyelt, arra a területre, amit saját magának választott. Önálló választás kérdése volt számára a vallása, a reformátusság is, mert ő lutheránusnak született.

Temesváron, sváb környezetben.

Tévedés. Valóban Temesváron született, de a felmenői régeni szászok. Azért született „véletlenül” éppen Temesváron, mert az

édesapját mint postatisztviselőt oda helyezték. Feladata a távirdahálózat megszervezése, kiépítése volt a Temesvár–Lugos vonalon. Egyébként ez terepmunkát jelentett, Kós Károly az édesapjával rendszeresen járta a hegyeket, völgyeket, tulajdonképpen ekkor kedvelte meg egy életre a természetjárást. Az édesanyja viszont szenvedélyes kertművelő volt, a kert bolondja, tőle tehát a föld, a kert szeretetét kapta. Amikor később házat épít a szüleinek Kolozsváron, egy brétfői nagy kert közepébe tervezi az otthonukat. Ott rendezi be első, legénykori műtermét is. Természetszeretete miatt vásárol telket, tervez magának tanyát Kalotaszegen.

Tulajdonképpen mi történt a sztánai „Varjúvárral”? Diákéveinkben mi úgy tudtuk, hogy Kolozsváron egy toronyházban lakik. 1972-ben az évfolyamtársaimmal kirándulást tettünk Sztánára, és a rozzant állapotú „Varjúvárban” egy népes román család zajongott.

1944-ben a sztánai lakásból családotól Kolozsvárra menekültek, de a következő évben még visszaköltözhetnek. Ami a dúlás után megmaradt, azzal újra berendezkednek Sztánán, körülbelül öt-hat évig, amíg el nem kezdődik a „kollektivizálás”, a magántulajdont még nem veszik el. Innen jár be Kolozsvárra, szervezi az újjáalakuló mezőgazdasági életet, szerkeszti a Világosság című lapot, tanít a Mezőgazdasági Főiskolán, sőt, egy időben sokat tartózkodik Bukarestben mint parlamenti képviselő. Az ötvenes évek elején aztán a házat nem veszik el, hanem a szokásnak megfelelően, a magántulajdonról való lemondásra készítik a benne lakót. A sztánai tanyát földbirtoknak, Kóst kuláknak nyilvánítják, és olyan mértékű beszolgáltatási kvótát írnak elő, ami teljesíthetetlen. Ekkor aztán, hetvenévesen, 1953-ban nyugdíjba megy, és a közéletből véglegesen kivonul. Valóban egy tömbházba költöztették, de a beszélgetéseinket a hetvenes években nem ott folytattuk. A veje, Kovács Zoltán festőművész megvett egy házat a Rákóczi úton, azt a régi épületet ő átalakította (a családban úgy emlegették, hogy „kóssintotta”), és ott készültek a riportok. Ott érte a halála is.

Visszatérhetnék még a közéleti szerepvállalására? Azért erőltetem kissé a Makkai Sándorral való kapcsolatát, mert úgy tudom, Kós Károly egyházi főgondnok is volt. Bizonyára fogalmazott meg legalább magánvéleményt a püspök távozásáról.

Az tévedés, hogy főgondnok volt: csak Kalota egyházmegye gondnoka volt. Kerületi főgondnok Erdélyben csak igazi arisztokrata családból származhatott, általában három nagy dinasztíából, ehhez igencsak tartották magukat, még 1946-47-ben is. A Makkai Sándor idejében tehát az egyik főgondnok Bánffy Miklós volt, a másik Teleki Ahtúr (így emlegették, nem Artúrnak), a harmadik Bethlen György. Ami pedig a püspök eltávozását illeti, beszélt nekem erről is. Természetesen nem helyeselt, de megértette, hogy kényszerhelyzetbe sodródott. Makkai viselkedését ebben az időben kettős folyamat irányítja. Tudniillik egy világnézeti váltás megy végbe a gondolkodásmódjában, mondhatnám, a liberalizmusból a totalitarizmus irányába.

Nehéz ezt elgondolni.

Nem a fasizmusról van szó. Mai napig nagy zavar van a fogalmak körül. A fasizmus nem egyenlő a hitlerizmussal. A fasizmus mondhatni, szinte a leninizmussal párhuzamosan, a neomarxizmusból bontakozik ki. Ha elolvassa Mussolini könyvét, magyarul is olvasható, a fasizmus doktrínáját, megfigyelheti: ugyanolyan szerkezete, logikája van, mint a Kommunista kiáltványnak. Makkai szemléletében tehát felismerhető egy ilyen zavaros ideológiai tájékozódás. Másrészt pedig belebonyolódik egy nagyon is konkrét, gyakorlati jellegű konfliktusba. Egyik román miniszter a szemére veti, hogy egyházkerületében az iskolákat magyarországi pénzügyi támogatással működtetik, és még egyéb vádak is felsorakoztak. Makkai tiltakozik, ellenőrzést kér, a titkárával behozatja a főkönyveket, melyekben a banki átutalások szerepelnek. A miniszter átnézi, és kijelenti: Püspök úr, nem mondott igazat. Mi lehet erre a válasz? Az, hogy akkor nekem le kell vonnom a konzekvenciákat. Ezt mondta el nekem Makkairól Kós Károly, ő így tudta, ez a családi változat. Volt még egy harmadik változat is, miszerint a püspök anyósa a román biztonsági szolgálatot, a Siguranțát titokban tájékoztatta a református egyház benső ügyeiről, a pénzügyekről is. Ennek lehetősége is szóba kerül a Cseke Péter–Molnár Gusztáv által szerkesztett Nem lehet című könyvben, tisztességesen formált szövegkörnyezetben, vádak nélkül. De Kós mindig a püspök mellett állt, szó szerint is, nézze meg a marosvécsi találkozó képeit.

Kós Károly személyiségében tehát felismerhető egy olyan alaptulajdonság, mely alkalmassá tette őt a jó kapcsolatteremtésre, akár a különböző politikai nézeteket valló körök közötti megegyezés létrehozására? Sehol nem találkoztam a nevével a Vásárhelyi Találkozó népfrejtő törekvései kapcsán...

Mindenki tisztelte őt, de a Vásárhelyi Találkozó már egy sokkal fiatalabb nemzedék ügye volt. És ez a fiatalabb generáció sem volt egységes. A Hírel köre például egyetértett a Vásárhelyi Találkozó eszméivel, az Erdélyi Fialaloké nem.

Őn úgy látja, a Vásárhelyi Találkozó tulajdonképpen a fiatalok egyfajta kompromisszumkeresése volt a jobb- és baloldali megegyezése érdekében?

Igen. Van valami igazság ebben a megfogalmazásban.

A húszas évek közepe táján a Kuncz Aladárhoz vagy Bánffyhoz hasonló személyiségek hazatérésével párhuzamosan olyan Magyarországról „emigrált” baloldali értelmiségiek is érkeztek Erdélybe, mint Dienes László, Gaál Gábor, Osvát Kálmán. Hogyan viszonyult hozzájuk, például a Korunk szellemiségéhez Kós Károly?

Igen, ez egy új, másfajta csoportosulás. Kós Károlynak mint az Erdélyi Helikon szerkesztőjének, a Szépművészek Céh igazgatójának voltak bizonyos fenntartásai a Korunkkal szemben, de amikor például azzal vádolják a szerkesztőséget, hogy lakás szerepet játszik, akkor védelmükre kel. Legjobban jellemzi a személyiségét, hogy Gaál Gábor halála után, 1954-ben ő faragja meg a síremlékét. Személyes élményem: tanársegédje voltam Gaál Gábornak, ő bízott meg, hogy közvetítek mint Kós bizalmas ismerőse, kérjem meg, állítson össze székely balladák kötetét egy román állami kiadónak. El is kezdte a munkát, de egyéb okokból a kiadvány nem jelent meg. Becsülték egymás értékeit, a fenntartásaik ellenére. A Korunk főszerkesztője kifogásolta Kós transzszilvanizmusát. Tudniillik az ő transzszilvanizmusának igazi megfogalmazása nem a Kiáltó szó, hanem a Budai Nagy Antal, melyben az Erdélyt megjelenítő három nemzetalkotó nép jövője fogalmazódik meg.

A magyaré, a székelyé és a szászé, s a későbbi tragédia az, hogy abból a román kiharadt.

Igen, a románság tulajdonképpen kimaradt, ez a valóság. Mégpedig azért, mert a történelem folyamán a román nemesség, az előkelők, mint a Drágffyok, a Kendeffyek, mindig asszimilálódtak, a román kenézekből idővel magyar grófok lettek. Kós Károly transzszilvanizmusa tehát tágasabb fogalom. Például saját lapja, a Kalotaszeg, melyet ebben az értelemben emlegetni szoktak: nem a transzszilvanizmus kifejeződése, mindig a teljes Magyarországra figyel, utalhatok pusztán arra, hogy Ady, Móricz szerepel benne. Őt is rettenetes arcul csapásként éri a háború elvesztése, de azt mondja: tessék tudomásul venni a helyzetet! Ez a Kiáltó szó. Én sokat foglalkoztam a transzszilvanizmussal, a történeti gyökereit vizsgáltam, a reformkorig és egészen Bethlen Jánosig, Cserei Mihályig visszamenőleg. És az igazsádeológiának bizonyult, mindig, mindig, mert képviselői a maguk sajátos erdélyi kiváltságait akarják megvédeni a magyar impériumon belül. De transzszilvanisták voltak a szászok, a román George Barițiu is a történelem során egészen addig, amíg 1918-ban Maniu be nem jelentette Aradon az elszakadást...

Ezek szerint igaza lehetett Babitsnak, amikor „védekező kollektivitásnak” nevezte a transzszilvanizmus ideológiáját? És ezek szerint tudatában volt ennek maga Kós Károly is, miközben egész munkásságával a cselekvésre, küzdelemre biztatott?

Ő természetesen mindennek tudatában volt. Egész monumentális programját, a Szépmíves Céhet, az Erdélyi Helikont nem tudta volna racionális megfontolások nélkül megvalósítani. Tessék megnézni az évszámokat: mikor realizálta ezeket?

1924: Erdélyi Szépmíves Céh, a könyvkiadó; 1926: Helikon-társaság első találkozója; 1928: Erdélyi Helikon, a folyóirat...

Nem. 1926–27 a meghatározó évszám. És ki áll az események mögött? Bánffy Miklós. Hazatér Magyarországról Erdélybe, és a politikában azonnal két vonulat alakul ki. Az egyiket ő képviseli. Tudni kell, Bánffynak még a külügyministersége idején, sőt azt megelőzően van egy elképzelése arról, hogyan oldható meg a zavaros helyzet: Románia és Magyarország közötti perszonálunióval.

Ennek érdekében folytatott tárgyalásokat Bukarestben...

Azok a tárgyalások a legendák világába tartoznak. A lehetőség, az elképzelés azonban mondhatni, a levegőben van. Az ötlet pedig tetszik is Ferdinánd királynak. Maga Ferdinánd román király is hajlik egy ilyen megoldás felé, Brătianu miniszterelnök és köre azonban valami effélet mond: – Felsőeddet mi sokkal jobban szeretjük annál, semmint beleegyeznénk abba, hogy királyi székhelye ne itt legyen, a Dimbovița partján, hanem a Duna budai oldalán...

Lehet tudni, mikortól keltezhető Kós Károly barátsága Bánffyyal?

Egyik korábbi diáktársa, Bánffy Pali viszi el és mutatja be a grófnak, aki neki nagybátyja. Akkoriban, szinte egy időben írta meg Bánffy Miklós A nagyúr című Attila-drámáját, Kós pedig első írott és rajzolt kis könyvét, az Attila királról éneket. Tehát Attila kultuszában találunk egymásra, mindhalálig tartó barátságban, amit így emlegetett: „Én a demokrata és ő, az arisztokrata.” Ez több volt tréfás megjegyzésnél: bár a gróf sokszor felajánlotta, Kós sohasem volt hajlandó visszategezni. De hogy Bánffy mennyire becsülte Kóst, mennyire megbízott benne, arra nemcsak az ékes példa, hogy őt bízta meg Pesten a koronázási domb felépítésével, egy másik fontos, politikai esemény. Miután megszüntetik a Bethlen György vezette Magyar Pártot, a román király Bánffyt kéri fel, hogy szervezze meg a Magyar Népközösséget. Ő pedig két személynek szavaz bizalmat, és egyikük sem arisztokrata: Mikó Imrét és Kós Károlyt veszi maga mellé. Amikor pedig Bánffy hamvait 1977-ben végre hazaszállítják Kolozsvárra, az építész ott áll kilencvenhárom évesen a Házsongárdi temetőben, a kriptá mellett. Őmellette pedig én.

Összegzőként: ki lehet emelni egy ilyen rendkívül sokoldalú „reneszánsz emberek” a személyiségjegyeiből egy sajátos képességet vagy egy területet a munkásságából?

Az egészet, mindig a teljes személyiséget kell látni, de munkásságában mégiscsak az építőművészet a meghatározó. Jellemzőnek tekintem, hogy amikor a falubeliek megkérdezték, hogy szólítsák, így válaszolt: – Én „építész úr” vagyok.

Revelációszámba ment az Ön 1978-ban, az „építész” halála után megjelent, címevel is sokat mondó könyve Kós Károlyról: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni.” Maradt-e ki abból fontos szövegrész az akkori kiadói politika, a cenzúra miatt?

Minden benne van, ami lényeges, s ami benne van, az mind igaz. De mielőtt folyóiratban megjelentek volna, mindegyik beszélgetés előtt folytak alkudozások. Tudni kell például, hogy Kós jó barátságban volt Kurkó Gyárfással, a politikussal, és ugyancsak becsülte Kacsó Sándort mint író, publicistát. Éppen ezért rossz néven vette, hogy a mindenható Vasile Luca nyomására 1947-ben leváltották Kurkót a Magyar Népi Szövetség éléről, Kacsó pedig elvállalta az elnöki tisztséget, és rövidesen fel is számolta a szövetséget. Kós ezt elmondta, én leírtam, azután meg Létay Lajossal, az Utunk főszerkesztőjével vitatkoztunk, mert a cenzor ebben a formában nem engedélyezte a közlést. Haragudott is Kacsó Sándor, miután egy félmondatos utalás végül megjelent a Kós véleményéből. Tragikus következményei lettek a szereplésének, mert a Népi Szövetség vezetésének felét letartóztatják. A vallató tiszt papírt nyom elébük, és ők írásban sorolják, sorolják a saját „bűneiket”. Balogh Edgár meg Méliusz József hiteles tanúk: több ezer oldalas a dossziéjuk...

Elképesztően sok ismeret birtokában lehet Ön, a témánkhöz kapcsolódóan is, de amikről most nem faggathatom. Lévén eszmetörténész elsősorban, megírta az Önre jellemző összefüggő rendszerbe ágyazva ezeket a fontos adalékokat?

Megvan minden a Securitate irattárában, a Kós Károly temetésétől kezdve, még a képes levelezőlapok mikrofilmjei is... Én már nem írok semmit nyolcvanöt évesen.

Lejegyezte: SZÁSZ LÁSZLÓ

JEGYZETEK

1 Falusi építészet, 1946; Mezőgazdasági építészet. Főiskolai és mezőgazdasági szakemberek számára, 1957. (Sz. L.)

2 Nagyrak. Utunk, 1954/20. – Ezt a szépírói közlést, a 14. században élt szobrász fivérek munkásságával kapcsolatosan, pontosan húsz évvel korábban megelőzte egy lenyűgöző művelődéstörténeti, oknyomozó tanulmány, Márton és György címmel. (Sz. L.)

Kategória: Dokumentum
Denumire autor: Szász László

Látó Szépirodalmi Folyóirat